

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ «ՏԻԵԶԵՐԱԿԱԼ» ՏԻՏՂՈՍՐ

Հայ պատմագիտության մեջ Բագրատունի արքաների տիտղոսների հարցը հազվագեղ է հատուկ քննության նյութ դարձել: Մասնավորապես, Հայ Բագրատունիների տիտղոսաշարի մեջ մտնող «տիեզերակալ» բաղադրիչի պատմությունը գրեթե ուշագրություն չի արժանացել: Պարզարանված չեն այդ տիտղոսի հանգեա գալու ժամանակը, նրա ընդունման հանգամանքները, քարոզչական նպատակները և նրա ճակատագիրը:

Հայագիտության մեջ լուելյայն բնդունված է եղել համարել, որ «Տիեզերակալ» պետք է կոչել Սմբատ Բ-ին (977-990)¹ թեև հետազոտողներին միաժամանակ մի տեսակ շփոթեցրել է այդ պատկառագող տիտղոսի և նշված Բագրատունի արքայի իրական ազդեցության ու ռազմաքաղաքական վաստակի անհամապատասխանությունը²: Լևոն, օրինակ, այս կապակցությամբ հետևյալն է դրում. «Սմբատը Հայ թագավորների մեջ միակն է, որ կրում է Տիեզերակալ մեծազորոգ տիտղոսը, որ պիտի նշանակեր մեծ աշխարհներ նվաճող: Այս պարզապես մի թյուրիմացություն է, որ առաջ է եկել պատմական աղբյուրներին և երևույթներին ոչ բավականաչափ լուրջ քննական Հայացքով վերաբերվելուց: Սմբատը մի շատ համեստ անուն ունի պատմության մեջ, ուր նա կարող է պարծենալ Անիի պարիսպների շինության: Եվ նվաճող անվանել այդպիսի մի խաղաղ շինարար գործչի՝ կնշանակի ծաղրել նրան»³: Ի դեպ անվանի պատմաբանը քաջատեղյակ է եղել «տիեզերակալ» տիտղոսը արձանագրած պատմիչների վկայություններին և ընդհուպ մոտեցել է խնդրի պարզաբանմանը: Սակայն ողջ հարցն այն է, որ մյուս հետազոտողներին մեղադրելով «պսոռ-

¹ Գ.Աճառյան, Գայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, Երևան, 1948, էջ 548. Բ.Առաքելյան, Բագրատունյաց թագավորությունը X դարի վերջին և XI դարի սկզբներին, «Գայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, Երևան, 1976, էջ 134, Գայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 10, Երևան, 1984, էջ 452:

² Տես, օրինակ, Գ.Գարությունյան, Գայաստանը X-XI դարերում, Ե., 1959, էջ 106:

³ Լեոն, Գայոց պատմություն, հատ. 2, գիրք 1-ին, Երկերի ժողովածու, հատ. երկրորդ, Երևան, 1967, էջ 600:

մական աղբյուրներին և երևույթներին ոչ բավականաչափ լուրջ քննական Հայացքով վերաբերվելու» մեջ՝ Լեոն Հրապուրվել է անհարկի պերճանադատությամբ: Նրա կարծիքով, «տիեզերակալ» տիտղոսը «մի սովորական հաճոյական խոսք էր, որ մատուցվում էր թագավորին «աշխարհի տեր» առօրյա առումով»⁴ Իրականում այս տիտղոսը միջադպրոցի ճանաչում էր ձեռք բերել և առկա էր Հայ Բագրատունիների տիտղոսաշարում նաև Հետագայում, անգամ Հովհաննես-Սմբատի կառավարման տարիներին:

Ուստի չպետք է զարմանալ, որ Հայ պատմագիտությունը բավականին ուշացումով է անդրադարձել «տիեզերակալ» տիտղոսը կրող թագավորների հարցին: Առաջինն Արամ Տեր-Ղևոնդյանն է հատուկ ուշադրություն դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ Բագրատունի տիրակալներից «տիեզերակալ» տիտղոսն առաջինը կրել է Սմբատ I-ը⁵: Ավելի ուշ, հատուկ հոգվածում, գիտնականը ավելի է հիմնավորել այս դիտարկումը և ընդլայնել այն աղբյուրների շարքը, որոնք Բագրատունի այդ գահակալին դիտեն Հենց որպես «տիեզերակալ»⁶: Բոլորովին այլ առիթով, արդեն Բագրատունիներ-Ջաքարյաններ ազգակցության հարցը քննարկելու կապակցությամբ, տողերիս Հեղինակը նոր վկայություններ է բերել աղբյուրներից՝ հաստատելու համար այն իրողությունը, որ «տիեզերակալ» տիտղոսով առաջին անգամ հանդես է եկել Սմբատ I-ը⁷:

⁴ Նույն տեղում, ծան. 2:

⁵ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայքատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ), 1979, N 1, էջ 75: Ավելի վաղ Մ.Օրմանյանը և Լեոն Մշել են այն փաստը, որ Սամվել Ամեցին «տիեզերակալ» է կոչում Սմբատ Ա-ին, բայց հետազոտողներից առաջինը «տիեզերակալ» բնութագրումը համարել է մականուն (տես Մ.Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, սյունակ 1170), իսկ երկրորդն այդ իրողությունը մեկնաբանել է որպես հաճոյախոսության դրսևորում (տես Մախտոյ ծանոթագրությունը): Նույն կերպ է փաստերը ընկալել նաև Ա.Հովհաննիսյանը, որը «տիեզերակալ» տիտղոսը համարել է նախապես Սմբատ Ա-ին հատկացված «հատկանշում» և առհասարակ հայ Բագրատունիներին մեծարելու համար տրված «մակդիր» (տես Ա.Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Ա, Երևան, 1957, էջ 126, ծան. 2):

⁶ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Բագրատունյաց թագավորության պետական կարգը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, էջ 269:

⁷ Հ.Սարգսյան, Ջաքարյանների ծագումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, N 1-2, էջ 159-160:

Փաստերի արձանագրմամբ հարցը, այնուամենայնիվ, փակված համարել չի կարելի: Անհրաժեշտություն է զգացվում նոր ղիտարկումներով պարզաբանել Սմբատ Ա-ի կողմից Բագրատունիների համար նոր տիտղոս ընդունելու ռազմաքաղաքական հիմքերը և ժամանակը: Բացի այդ, հարկ կա նաեւ. հնարավորության սահմաններում անդրադարձ կատարել Բագրատունի թագավորների իշխանության հիմնավորման ու սրբազործման գաղափարտեսական միջոցներին, Արշակունիների դարաշրջանից ի վեր հայ իրականության ու քաղաքական մտքի պատմության մեջ կատարված էական տեղաշարժերին և դարաշրջանի նոր մարտահրավերներին արձագանքելու ուղղությամբ հայոց արքունիքի և եկեղեցու գործադրած ջանքերին:

Թագավորական իշխանության հեղինակության բարձրացման խնդիրը, ինչպես երևում է, այժմեական է դարձել Աշոտ Ա-ի թագադրման պահից ի վեր: Մաղաքիա Օրմանյանը ժամանակին իրավացիորեն ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ խալիֆից թագավորական իշխանության նշանակներ ստանալուց և դրանցով Աշոտ Ա-ին «փառաւորելուց» հետո, «Հայերը չգոհացան միայն քաղաքական զգեսաւորման հանդէսով, այլ եկեղեցական հանդէս այլ աւելցուցին, եւ կաթողիկոսական օրհնութեամբ նուիրագործեցին Հայոց թագաւորութեան վերանորոգումը»⁸: Հիրավի, տիրակալին թագադրելու արարական արարողությունը այնքան ակնհայտորեն էր տարբերվում հայկական ավանդույթներից ու պատկերացումներից⁹, որ այն տեղական միջավայրի համար ընդունելի դարձնելու նպատակով պետք է որ որոշակի քայլեր ձեռնարկվեին: Միանգամայն տրամաբանական է, որ այս խնդիրը առաջին հերթին ծառացած պետք է լիներ հայոց եկեղեցու առջև: Չմոռանանք, որ Արշակունի արքաները ժամանակին անվերապահորեն ընդունել էին քրիստոնեությունը ելնելով նաև այն նկատառումից, որ նոր կրոնը «թագավորի իշխանությունը հռչակեց սրբազան, աստծո ողորմածությամբ տրված, իսկ թագավորներին՝ աստծո օծյալներ»¹⁰: Առավել ևս, որ վաղնջական

⁸ Մ.Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ 1155:

⁹ L.Jones, The Visual Expression of Bagratuni Rulership: Ceremonial and Portraiture, *Revue des Études Arméniennes*, t. 28. Paris. 2001-2002, p. 341-398.

¹⁰ Ս.Երեմյան, Հայաստանում քրիստոնեության պաշտոնական ճանաչումը Տրդատ Գ-ի օրոք, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. II, Երևան, 1984, էջ 72, հմմտ.

ավանդույթի համաձայն՝ թագադիր ասպետի իրավունքները պատկանում էին Հենց Բագրատունիներին, Հետեարար նոր պայմաններում Բագրատունիների ընդգծված մասնակցությամբ թագադրման Հին արարողակարգը պահպանվել էր կարող:

Սակայն թագավորի օժման հանդեսով նրա իշխանությունը սրբազործելու, այն սակրսղ՝ աստծո կողմից պահպանվող հայտարարելու ավանդույթը հայ իրականության մեջ միանգամից չընդունվեց: Սաղաքիա Օրմանյանի համոզիչ դիտարկումները ցույց են տալիս, որ թագավորին օծելու սովորույթը Բագրատունյաց Հայաստանում դործում էր սկսած Սշոտ Դ-ի ժամանակներից¹¹: Համեմատության համար նշենք, որ Արեւելքի ամենահզոր քրիստոնեական պետությունում՝ Բյուզանդական կայսրությունում, պետական կյանքի ավանդույթների մեջ խզում էր չունենալու պարագայում անգամ՝ կայսեր իշխանությունը օժմամբ նվիրագործելու արարողությունը բավականաչափ ուշ ընդունելություն գտավ: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի մասնակցությամբ թագադրության հանգես կատարելու սովորույթը Բյուզանդիայում ընդունելություն գտավ VII դարի սկզբներից՝ Փոկաս (602-610) և Հերակլիոս Ա(610-641) կայսրերի ժամանակներից: Ընդ որում, թագադրության հանգեսի կատարումը կարևոր նշանակություն ունեցավ Հերակլիոս Ա-ի ժառանգների իրավունքների ճանաչման ու հաստատման գործում՝ նպաստելով Հերակլիոսների հարստության հիմնադրմանը¹²: Բարձրաստիճան հոգևորականությունը մասնակցում էր թագադրության արարողությանը ինչպես Բյուզանդիայում¹³, այնպես էլ արևմտաեվրոպական երկրներում, մասնավորապես Ֆրանսիայում և Իսպանիայում¹⁴:

Ռ.Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, էջ 185-189:

¹¹ Մ.Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ 1293-1294:

¹² Культура Византии. Вторая половина VII-XII в., М., 1989, с. 62, Թեոփանոս Խոստովանող, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի: Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13, Բյուզանդական աղբյուրներ, Դ, Երևան, 1983, էջ 14, 16, 227, ծան. 109:

¹³ Г. Острогорский, Эволюция византийского обряда коронования.- Сб.: "Византия, южные славяне, Древняя Русь и Западная Европа", М., 1973, стр. 35-40.

¹⁴ G. Dédeyan, Le royaume des Bagratides du Sirak : entre Byzance et le califat (884-1045).- In : Ani. Capitale de l' Arménie en l' an mil. Paris, 2001, p. 82-83 : R. Manasserialan.

Կարելի է ենթադրել, որ Համանման նպատակ է հետապնդել նաև Հայոց կաթողիկոսին Բագրատունի արքաների թագադրությանը մասնակից դարձնելը: Բագրատունի արքաների թագադրման արտոդրության մեզ հասած նկարագրությունից երևում է, որ Հայոց կաթողիկոսը Հանդերձավորում էր արքային ծիրանի պատմուճանով, օծում էր մյուռոնով և վերջում թագադրում¹⁵: Մխիթար Գոշը ես պնդում է, որ «ի թագաւորացուցանելն մի՛ առանց Հրամանի Հայրապետին լիցի»¹⁶:

Թագավորական իշխանությունը առանց ցնցումների փոխանդելու նկատառումը Բագրատունիներին ես պետք է հարկադրեր Համապատասխան քայլեր ձեռնարկել: Աշոտ Ա-ի թագավորական իրավունքների ճանաչումը ամենևին էլ չէր նշանակում, որ թագը նրա մահից հետո առանց որեէ գովարտության պետք է անցներ ավաղ որդուն՝ ապագա Սմբատ Ա-ին: Որքան էլ թագը ավաղ որդուն ժառանգություն թողնելու ավանդույթները Հայաստանում Հնագույն արմատներ ունենային, այնուամենայնիվ Աշոտ Ա-ի մահվանը Հաջորդող իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ ավաղ որդու իրավունքները կարող են վիճարկվել թեկուղև Բագրատունիների տոհմի ավագ ու ազդեցիկ անդամների կողմից: Ուստի պատահական չեն այն եռանդուն ճիգերը, որ գործադրել է Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ Հիմնավորելու Արշակունիներ-Բագրատունիներ իրավահաջորդության դրույթը: Այդ գաղափարը նույնիսկ դարձել է նրա պատմական Հայեցակարգի առանցքային դրույթը¹⁷: Երեք դար անց Բագրատունիների իրավունքների գաղափարախոսական Հիմնավորմամբ Հետևողականորեն Հանդես է եկել նաև Մխիթար Անեցին¹⁸:

Ինչպես Հայտնի է, Սմբատ Ա-ն զգալի ղեկավարություններ Հաղթահարելու երկամյա ռազմական րախումների գնով միայն կարողացավ Հաստատվել Հայրական դահլի վրա: Սակայն նոր թողալորի և նրա որդի Աշոտ Բ-ի իրավունքների Հիմնավորման Համար արդեն

Les fondements idéologiques de la souveraineté royale en Arménie Bagratide : le roi et Dieu, նույն տեղում, էջ 125-129:

¹⁵ Ղ.Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1869, էջ 439-442:

¹⁶ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, Աշխ. Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 29:

¹⁷ Մ.Դարբինյան-Մելիքյան, Հովհաննես Դրասխանակերտցու պատմական կոնցեպցիան, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1983, N 3, էջ 119-125:

¹⁸ Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Աշխատասիրությանը Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 88-89:

գոյութիւն ունենալն այնպիսի համոզիչ հիմք, ինչպիսին էր նրանց «որդի արքայի» և «թագաւորագուն բողբոջ» լինելը: Հենց այս կետի վրա է շեշտը դնում. նրա ժամանակակից և մերձավոր գործակից Հովհաննես Դրասխանակերտցին¹⁹:

Բայց ե. այնպես հայոց արքունիքը անհրաժեշտ է համարել առավել շեշտել Սմբատ Ա-ի բարձր գիրքը՝ շրջանառութեան մեջ մտցնելով Բագրատունիների համար նոր «տիեզերակալ» տիտղոսը: Մագաբիւս Օրմանյանի կարծիքով, Սմբատ Ա-ն սկսել է «տիեզերակալ» կոչվել այն ժամանակվանից ի վեր, երբ իրեն է ենթարկել Դվին մայրաքաղաքը և իր իշխանութիւնը հաստատել դեպի Հյուսիս ընկած տարածքների նկատմամբ²⁰: Այս տեսակետի հիմքում ընկած են Սմբատ Ա-ի որոք հայոց թագավորութեան սահմանների ընդարձակութեան վերաբերյալ Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայութիւնները, որոնց համաձայն «Նոյսպէս ձգտեսցաւ անհեղինակ զչաւիզ տէրութեան իւրոյ յարեմտից հիւսիսոյ մինչեւ ցԿարնոյ քաղաք, եւ անդր եւ քան զԿարնոյ քերեալ մինչեւ սու ափն ծովուն մեծի, և մինչեւ ցսահմանս Եդեբացւոց և մինչեւ ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս և զԾանարս մինչեւ ցդուռն Այանաց, առեալ եւ յինքն և զամրոց դրան պահակի նոցա. եւ անտի ի հարաւակողմն կոյս զԿուր գետով մինչեւ ի քաղաքն Տփլիս. և զՈւտի գաւառ մինչեւ ի քաղաքն Հունարակերտ եւ մինչեւ ի Տուս և ի Շամքոր»²¹: Սակայն պատմիչը այստեղ չի անգրադարձել Բագրատունյաց Հայաստանի հարավային սահմանների հարցին, մինչդեռ Սմբատ Ա-ի գլխավոր քայլերն այս ուղղութեամբ ավելի ուշ են իրականացվել: Բացի այդ, ակնհայտ է, որ IX դարի 90-ական թվականների առաջին կեսը Սմբատ Ա-ի համար պակաս բարենպաստ էր նաև արտաքին քաղաքական իրադրութեան առումով: Արաբական խալիֆայի վերահսկողութիւնը լիովին վերացված չէր, նա նոր էր միայն Ատրպատականի Ավշին ամիրային հանձնել Հայաստանից հարկեր հավաքելու իրավունքը, և այդ հանգամանքը Սմբատի Ա-ի ներքին գործերին մշտապես միջամտելու սպառնալիք էր

¹⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 146, 286, В.Арутюнова-Фиданян, Византия и Армения в X-XII вв.: зона контакта.- Сб: "Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики", Санкт-Петербург, 2001, стр. 392-393.

²⁰ Մ.Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ 1170:

²¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

ստեղծում: Դժվար է նաև ենթադրել, թե Սմբատ Ա-ն «տիեզերակալ» կոչվելու քայլին կարող էր դիմել IX դարի 90-ական թվականների երկրորդ կեսին, երբ հայոց արքան մեկը մյուսին հաջորդող ներքին ու արտաքին անհաջողություններ կրեց: Այսպես, 896 թ. նա պարտություն կրեց Ահմադ Շալիանի զորքերից, որով միաժամանակ երևան եկավ Սմբատ Ա-ի Վասպուրականում մինչ այդ իրականացրած քաղաքականության լիակատար սնանկությունը: Սմբատ Ա-ի հաջորդ ձեռնարկումը՝ Ատրնեսի իշխանին «թագաւոր Վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն»²² հռչակելը, որի նպատակը այդ կերպ իր դիրքերը Հայաստանում ու Վրաստանում ամրապնդելն էր՝ արտաքին քաղաքական նոր փորձությունների նախադուռ դարձավ: Ատրնեսի իրական իշխանությունը տարածվում էր Տայքում ու Կղարքում²³ և նրա թագավորության սահմաններում ոչ մի կերպ ընդգրկված չէին Վրաստանի այլ մասերը, առավել ևս՝ ամբողջ երկիրը²⁴:

Սմբատ Ա-ի գործունեության տարեգրության հետազոտությունը համոզում է, որ նրա ձեռնարկումների համար ամենաբարենպաստ ժամանակահատվածը կազմել են 902-908 թվականները, երբ նա ակնբախ ներքին ու արտաքին հաջողությունների հասավ և իրոք տարածաշրջանային տերություն ստեղծելու, միջնադարյան չափանիշներով՝ «տիեզերակալ» հռչակվելու հավանություններ կարող էր ներկայացնել:

Նախ՝ Բաղդադում այդ տարիներին իշխում էր Մուքտաֆի խալիֆը, որը խիստ ցանկանում էր կանխել Ավշինին փոխարինած Յուսուֆի հետագա հզորացումը: Հետևաբար, նա ձգտում էր Սաջյան ամիրայի դեմ հանձինս Սմբատ Ա-ի հակակշիռ ստեղծել: Մյուս կողմից էլ՝ Յուսուֆը դեռևս ձեռք չէր բերել նույնիսկ եղբոր երբեմնի հզո-

²² Նույն տեղում, էջ 188:

²³ «Վրաստանի պատմության ակնարկներ», հատ. II, Թբիլիսի, 1973, էջ 445-474 (վրացերեն):

²⁴ Հայագիտական աշխատություններում Ատրնեսիի տիրույթների տեղորոշման հարցը սովորաբար շրջանցում են (տես. օրինակ, Մ.Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ 1189-1190, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 524, Ս.Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1965, էջ 22-23): Ավելի որոշակի է արտահայտվում Բ.Առաքելյանը: Նրա շարադրանքից կարելի է եզրակացնել, թե Ատրնեսիը թագավոր է կարգվել Արևելյան Վրաստանում (տես Բ.Առաքելյան, Երկիրը միավորելու ծգտում և պայքար օտար ներխուժման դեմ, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, էջ 33):

րությունը և միառժամանակ հարկադրված էր հրաժարվել Սմբատ Ա-ի դեմ ուղղված բացահայտ քայլերից: Այս առումով հատկանշական են 902 թվականի դեպքերը, երբ Սմբատ Ա-ն, Արծրունիների վճռական «ժանդակությամբ, վերականգնեց վերահսկողությունը կայսրիկների առիրայության նկատմամբ: Այսպիսով, հայոց արքան միառժամանակ հանդես էր գալիս թե հայկական բոլոր ուժերը միավորողի ու համախմբողի դերում, ինչ չափազանց կարևոր էր կինտրոնական իշխանության աճող հզորությունը ու հեղինակությունը ցուցադրելու տեսանկյունից և թե գրսևորում էր գերագույն սյուզերենի իր իրավունքները նաև օտարազգի իշխողների նկատմամբ: Բնութագրական փաստ է, որ Յուսուֆը ոչ մի փորձ չձեռնարկեց խափանելու Սմբատի Ա-ի ծրագրած քայլերի իրականացումը: Նույնը կարելի է ասել Նախիջևանի ճակատագրին առնչվող անցուղարձերի մասին, երբ Ատրպատականի ամիրան չկարողացավ օգուտ քաղել Արծրունիների ու Այուսիների դեռևս բացահայտ բախման չվերածված տարածայնություններից: Նախիջևանի հանձնումը Աշոտ Արծրունուն կատարվեց միայն Սմբատ Սյունու նկատմամբ Բագրատունիների ու Արծրունիների գերակշիռ ուժի ցուցադրմամբ: Վերջապես, Աշոտ Արծրունու վաղաժամ մահը շուրջ 904 թվականին և Նախիջևանի հանձնումը Սյուսիներին ևս մեկ անգամ ապացուցում էր, որ Սմբատ Ա-ն դիմադրության չէր հանդիպում երկրի ներսում ձեռնարկումներ իրականացնելիս:

Եվ այնուամենայնիվ, դժվար չէ նկատել, որ Սմբատի Ա-ի գլխավոր գործողությունները դեռևս ծավալվում էին Հայաստանի շրջանակներում: Հայ Բագրատունիների ազդեցությունը Կենարոնական Վրաստանում ևս տարածելու, Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի հարավային ստորոտների նկատմամբ իր իրավունքները ամրապնդելու և այդպիսով «տիեզերակալ» հռչակվելու ուղղությամբ վճռական քայլեր Սմբատ Ա-ին ձեռնարկեց մոտավորապես 904 թվականին²⁵՝ վերսկսելով Աշոտ Ա-ի ծավալած պայքարը Վրաստանի սրտի՝ Քարթլիի համար: Այս ասպարեզում Սմբատ Ա-ի հաջողությունները արձանագրել են թե հայ հեղինակները²⁶ և թե «Քարթլիի մատյանը» շա-

²⁵ «Վրաստանի պատմության ակնարկներ», հատ. II, էջ 518-519:

²⁶ Գովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 202-204, Անանուն գրուցագիր, էջ 187-193:

րադրող վրաց պատմիչը: Ուշագրավ է, որ Հենց այս դեպքերի կապակցությամբ, որ վրացի հեղինակը Սմբատ Ա-ին անվանում է «տիեզերակալ»՝ ատանց որեւէ վերապահության, այսպիսով արձանագրելով Հայոց թագավորի միջպետական հարաբերություններում ճանաչման արժանացած տիտղոսը²⁷: Ինչպես Հայտնի է, Սմբատ Ա-ն «թագաւորն Վրաց Աարնբրսեհ»-ի աջակցությամբ կարողացավ պարտության մատնել իր հակառակորդին՝ «Եգերսուցեոց թագսոր Կոստանգին»-ին և ամրապնդվել Քարթլիում²⁸: Սակայն Կոստանդինին դերի վերցնելուց հետո, Սմբատ Ա-ն «ամիսս չորս միայն զնա պահէր յարգելանի»: Ստույգ տեղեկություններ ստանալուց հետո, որ «Եգերացի»-ները «Հանդերձեալ են զայլ ոմն բռնաւորագոյն քան զԿոստանգին կացուցանել իւրեանց թագաւոր»՝ Հայոց արքան շտապեց ազատ արձակել Կոստանդինին²⁹: Սմբատ Ա-ի այս Հաջողությունների վկայությունն են Աթենիի Սիրոնի եկեղեցում պահպանված նրա որմնանկարը և շուրջ 904 թվականին կամ կարճ ժամանակ սույն գրի առնված Հայերեն արձանագրությունները: Դրանցից մեկը Հայտնարելի է Համեմատաբար ուշ՝ 1986 թ. և չի ընդգրկվել Աթենիի Սիրոնի Հայերեն վիմագրերը ամփոփող հետազոտություններում: Արձանագրության հեղինակ Հրահասը վկայում է, որ ինքը այցի է եկել Աթենի՝ «ի ս[ո]ւրբ եկեղեցիս, ե ի տ(է) Սմբատ Բագրատունի»³⁰: Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ Սմբատ Ա-ի քաղաքական ազդեցությունը Քարթլիում չի սահմանափակվել այն քանի ամիսներով, երբ նա դեռևս չէր հանձնել այդ երկրամասը «Եգերաւոց թագաւոր»-ին:

Սմբատ Ա-ին հիշատակող Հայ պատմիչներից Աամվել Անեցին երկիցս է նրան «տիեզերակալ» անվանում³¹: Սմբատ Ա-ին «տիեզե-

²⁷ Քարթլիս ցխովոբեա, հատ. I, Թբիլիսի, 1955, էջ 262 (վրացերեն), հմմտ. Գ.Մարգարյան, ԳՂ. աշխ., էջ 159-160, ծան. 21:

²⁸ Քարթլիս ցխովոբեա, հատ. I, էջ 262: Հմմտ. «Քարթլիս ցխովոբեայի» կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, Ի լոյս ընծայեաց Իլիա Աբուլաձե, Թբիլիսի, 1953, էջ 115:

²⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 202-204, Քարթլիս ցխովոբեա, հատ. I, էջ 262:

³⁰ Z.Alexidzé, Le graffiti récemment découvert dans l'église Sioni d'Afani. Revue des Études Arméniennes, t. XXIII, Paris, 1992, p. 309-313.

³¹ Մամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Ա.Տեր-Միքէլեանի,

րակայ» տիտղոսով մեծարելու փաստը արձանագրել է նաև Բագրատունիների նկատմամբ առանձնապես համակրանք չտածող Անանուն զրուցագիրը՝ Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունին։ Նրա ներկայացմամբ, Սմբատ Ա-ն լինելով «այր գոռոզ և պատերազմող և առատամիտ»՝ «տիրեաց ամենայն աշխարհին Հայոց և ընդ ձեռամբ հաժ զՀայք և զՏայք, զՎիրք և զԱղվանք և զՎրաց դաշտ և զՓարխունք և զԱզորնիս և զԱրևիս և զԲաղս և զաւան Պարտաւայ։ Եւ առեալ տիրեաց նմայ զՓայտակարանն, որ է Տփիսիս, զՎաղարշապատ և զԴվին և զՎայոց ձոր և զՆախիջվան։ Եւ հառ զամրոցն զԵրընջակայ և զԱղաչկերտ և զՎաղարշաւան, որ է Բասէն, զԱպահունիս, զՀարք, զՏարաւն։ Եւ շինեաց նայ զամրոցն Խլաթայ, շինեաց և դաւարն և հառ զամենայն աշխարհն Առբերան... Եւ մեծամտեցաւ և անուանեաց զինքն Սըմպաա տիեզերակալ»³²։ Ուշադրություն է գրավում նաև այն հանգամանքը, որ պատմիչը Բագրատունիների համար նոր տիտղոսի ընդունումը բացատրում է նաև Սմբատ Ա-ի՝ Հարավային Հայաստանի մի քանի շրջանների ճակատագիրը տնօրինելու փաստով։ Նրա խոսքը վերաբերում է Արճնշ, Բերկրի քաղաքներին և Ծաղկոտն գավառին³³։ Այսպիսով, Սմբատ Ա-ն իրոք նշանակալիորեն ամրապնդել էր կենտրոնական իշխանության դիրքերը Հայաստանի սահմաններում և հանդես էր գալիս իր տերությունը Հարավային Կովկասի քաղաքական ստաբիլտարը դարձնելուն նպատակամիտված քայլերով։

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Հայոց թագավորի ու արքունիքի քարոզչական ջանքերը, որոնք լիարժեք

Վաղարշապատ, 1893, էջ 96, ծան. 1, էջ 98։ Սմբատ անունը կրող Բագրատունի արքաներից հենց առաջինին է «տիեզերակալ» ճանաչում նաև Մխիթար Այրիվանեցին (տես Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, 1860, էջ 56)։

³² Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի. Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի, Երևան, 1971, էջ 160-161։ Պատմիչի վկայությունները, անշուշտ, հանգամանալից հետազոտության կարիք են զգում և դրանք անվերապահորեն ընդունել չի կարելի։ Միաժամանակ կասկած չի հարուցում այն դրույթը, որ նույնքան սխալ կլիներ այդ հաղորդումների արժանահավատությունը հախուռն կերպով մերժելը։ Անանուն զրուցագրի տվյալների ստուգության պարզաբանման ու Սմբատ Ա-ի տարածքային ձեռքբերումների թվագրման աշխատանքը կարող է առանձին հոդվածի նյութ դառնալ։ Ի դեպ, Սմբատ Ա-ին համանման երանգներով է բնութագրում նաև ուշ շրջանի հեղինակներից Մինաս Համթեցին (Համդեցի), տես Մինաս Համդեցի, Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870, էջ 30-31։

³³ Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի, էջ 161։

կերպով կարտացոլեին «տիեզերակալ» տիտղոսի ընդունման կոնկրետ ժամանակահատվածը, նրա տարածումն ու արմատավորումը Հայաստանում ու միջազգային ասպարեզում, իրենց միայն հեռավոր արձագանքն են գտել պատմագրական երկերում: Ջեն պահպանվել Հայոց արքայի Հղած ու նրա ստացած պաշտոնական ուղերձները, որոնք առավել անխաթար ու համարժեք կերպով կարող էին պատկերացում տալ Բագրատունի երկրորդ գահակալի նոր տիտղոսի մասին: Առայժմ, բացի պատմողական բնույթի աշխատություններում եղած հիշատակություններից, Հայտնի են ընդամենը երկու սկզբնաղբյուր, որոնք Հպանցիկ վկայություն են պահպանել Սմբատ Ա-ի «տիեզերակալ» տիտղոսի վերաբերյալ³⁴:

Սմբատ Ա-ի հետագա ճակատագիրը և Հայաստանի դաժան փորձությունները նրա մահվան հաջորդող տարիներին, թվում է պետք է մոռացության տալին «տիեզերակալ» տիտղոսը: Ինչպես երեւում է, որոշ ժամանակի ընթացքում հենց այդպես էլ եղել է, առավել ևս որ Աշոտ Երկաթը ընդունել էր «Հահնշահ» պատվանունը, որը լիովին համապատասխանում էր երկրում առաջացած իրադրությանը և սուկա իրողություններին: «Շահնշահ» տիտղոսի հետագա տարածումը Բագրատունիների նաև այլ տոհմաճյուղերում ու առավել ևս Անիի Բագրատունիների շրջանում նրա ավանդական դառնալը³⁵ դարձյալ ուներ իր հիմնավորումը՝ Հայաստանը դարձել էր փոքրիկ թագավորությունների երկիր:

«Տիեզերակալ» տիտղոսի վերակենդանացումը Սմբատ Բ-ի կառավարման տարիներին թերևս պետք է բացատրել իրենց դերադաշու-թյունը շեշտելու Բագրատունիների համառ ջանքերով: Սմբատ Ա-ին և Սմբատ Բ-ին «տիեզերակալ» տիտղոսով հիշատակող հեղինակների վկայությունների քննությունը բերում է այն համոզմանը, որ Սմբատ Բ-ին «Տիեզերակալ» կոչող առաջին պատմիչները՝ Մատթեոս Ուռհա-

³⁴ Ա.Յովհաննիսյանը (տես Ա.Յովհաննիսյան, Եզվ. աշխ., էջ 126, ծան. 2) ժամանակին ուշադրություն է հրավիրել այն փաստի վրա, որ Սմբատ Ա-ն որպես «տիեզերակալ» է հիշատակվում Սանահինի Քոթուկում (տես Կ.Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 190), իսկ Ա.Տեր-Ղևոնդյանը (տես Ա.Տեր-Ղևոնդյան, Եզվ. աշխ., էջ 75) մատնացուցել է մի հիշատակարան (տես Գ.Յովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 172):

³⁵ Ա.Տեր-Ղևոնդյան, Եզվ. աշխ., էջ 76-78:

յեցին³⁶ և Վարգան Արեւելցին³⁷ ոչ թե թյուրիմացութեան մեջ են ընկնել և շփոթել Համանուն արքաների պատմանունները, այլ արձանագրել են տնհերքելի փաստը: Սմբաք Բ-ն «չաճնչաճ» լինելուց բացի իրոք եղել է նաեւ «տիեզերակալ», ինչը միանգամայն օրինաչափ պետք է Համարել: Վերջապես, Բագրատունիների Համար ավանդական այս դուլգ տիտղոսներով Հանգես են դալիս նաեւ Գագիկ Ա-ն³⁸ և անգամ Հովհաննես-Սմբատը³⁹, որի իրական ռազմաքաղաքական վաստակը ուռալել ևս կասակածելի պետք է դարձներ այդպիսի հավանութունը:

Փաստերը վկայում են, որ «տիեզերակալ» տիտղոսը ևս տարածում է ձեռք բերել: Պանդայեոն քաղաքայի 965 թ. հիշատակարանից⁴⁰ երևում է, որ որոշ ժամանակ «տիեզերակալ» տիտղոսը կրել են նաեւ Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորութեան դահակալները⁴¹:

Այսպիսով, «տիեզերակալ» տիտղոսը Հայտնվել է Բագրատունիների տիտղոսացանկում այդ արքայատոհմի երկրորդ գահակալի կառավարման հավանաբար երկրորդ տասնամյակի սկզբի տարիներին ու պահպանել էր իր պատմավոր տեղը ավելի քան մեկ հարյուրամյակ: Այդ տիտղոսն այնքան ավտոգրական էր Համարվում Բագրատունիների Համար, որ XIII դարի սկզբներին այն իրենց տիտղոսաչարի մեջ ընդգրկեցին նաեւ որոշ ժամանակ Բագրատունիների ժառանգորդ Հայտարարած Զաքարյանները:

³⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1991, էջ 162:

³⁷ Վարդան Արեւելցի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 116:

³⁸ Ա.Ասղուճյան, Գագիկ Ա թագավորի նորահայտ արձանագրությունը, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1989, N 9, էջ 91-92:

³⁹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Կազմեց Հ.Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 48:

⁴⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., Աշխատասիրությամբ Ա.Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 57-58:

⁴¹ Ա.Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 132, Վ.Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, Երևան, 1969, էջ 176-177:

HAIRAPET MARGARYAN

“TIEZERAKAL” TITLE OF BAGRATUNY KINGS.

Summary

The history of Bagratuny kings' "Tiezerakal" (universal ruler) title was almost not taken into consideration in the Armenian Historiography.

The date of origin of this title, the circumstances of adoption, the goals of propagation and its further fate is not revealed.

In the Armenian studies it went on without a word to regard Smbat II (977-990) as "Tiezerakal" though the researchers were confused by the discrepancy between this respectable title and Bagratuny king's actual influence and military-strategic achievements.

A. Ter-Ghevondian was the first, who paid a special attention to the fact that Smbat I (890-914) was the first of the Bagratunys' rulers titled "Tiezerakal".

The investigation of the chronicals of Smbat I's activities shows that the "Tiezerakal" title probably appeared in the beginning of the X century. In 902-908 the Armenian king achieved great success in interior and exterior spheres and according to the medieval criterias could create a regional state and nominate himself as "Tiezerakal". The ideological purpose of adoption of the new title was to increase the authority of king's power, to emphasize Smbat I's superiority over the Armenian and foreign subject rulers.

The "Tiezerakal" title kept its honorable place in the Bagratunys' title list more than a century and was considered so characteristic for the Bagratunys that in the beginning of the XIII century the Zakarians, who declared themselves successors of the Bagratunys, included it in the list of their titles.